

باستان‌شناسی و گونه‌شناسی دستکندهای خرمی فارس؛ آثاری برای جهانی شدن

جابر حیدری فرد

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد ایران‌شناسی
دانشگاه بین‌المللی امام رضا

چکیده

معماری دستکند به دلیل دربرداشتن ویژگیهای باستان‌شناختی و هنر اقوام ایرانی در پیوند با طبیعت، همچنین استفاده بهینه از توانمندیهای بومی در شناسایی تحولات تاریخی ایران بسیار مهم و شایسته پژوهش است. با توجه به اینکه مطالعات محدودی در این خصوص در فارس انجام شده است، این پژوهش به مطالعه موردی این گونه از معماری در خرمی فارس می‌پردازد. خرمی (صفاشهر) از شهرهای تاریخی و کهن ایران است که در شهرستان خرم‌بید در شمال استان فارس واقع شده و آثار تاریخی کشف‌شده در آن متعلق به دوره‌های گوناگون تاریخی است. شمارگان دستکندهای کشف‌شده در این منطقه تاریخی، تا کنون به ۳۳۰۰ مورد رسیده و با توجه به بررسیهای باستان‌شناختی، تاریخ ساخت آنها از دوران باستان آغاز شده و تا اواخر دوره قاجار استمرار یافته‌است. لذا معرفی، گاهنگاری، گونه‌شناسی و همچنین بررسی ساختار گونه‌شناسی و هنر ناملموس سنتی و بومی این شیوه از معماری در خرمی فارس (همگی بر پایه نویافته‌های علمی و باستان‌شناختی) هدف این پژوهش است. ساختارشناسی دستکندهای تاریخی خرمی اعم از نوع کاربری و معماری (سکونتگاهی، دامپروری، مخفیگاهی، دفاعی و امنیتی، تدفینی و ذخیره‌گاهی)، به‌عنوان میراث فرهنگی ملاموس؛ و چگونگی هنر بومی و سنتهای مردمان این منطقه به‌عنوان میراث فرهنگی ناملموس؛ در این پژوهش مورد بررسی قرار می‌گیرد. نتایج و یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که دستکندهای خرمی فارس از جهت ژرفا، گونه‌شناسی، کاربری، ساختار و نظام شبکه‌ای و طبقاتی، و خصوصاً شمارگان بی‌نظیر در سطح ایران از یک سو؛ و از جهت هنرهای بومی معماری و ادوار گوناگون تاریخ‌گذاری‌شده برای آن از سوی دیگر؛ منحصر به فرد بودن، شاخصها و قابلیت جهانی شدن را داراست و حفاظت از آن ضروری به نظر می‌رسد.

واژه‌های کلیدی: خرمی، فارس، دستکند، باستان‌شناسی، معماری بومی.

Archeology and Typology of Troglodytic Architecture in Khorrami, Fars

Sites to Be Recognized as World Heritage

Jaber Heidarifard

M. A. Graduate, Iranology
International University of Imam Reza

Abstract

It is really important to research on troglodytic architecture due to the archaeological characteristics, the art of the Iranian ethnic groups in relation with the nature, and also the optimal use of indigenous capabilities in identifying changes of Iran during history. Considering the fact that limited studies have been done in this regard in Fars province, this research studies a case of this kind of architecture in Khorami region, Fars province. Khorrami (Safashahr) is one of the historical and ancient town of Iran, located in Khorram Bid county in the north of Fars province; antiques discovered there belong to various periods of history. The number of discovered troglodytes in this historical region has so far reached 3300, and according to the archaeological studies, they date back to ancient times till the late Qajar era. Therefore, the purpose of this research is to introduce, date chronologically, and study the structure and typology of the traditional and native intangible art of this style of architecture in Khorrami, Fars; all based on the newest scientific and archaeological findings. Structure study of the historical troglodytes located in Khorrami region, including type of application and architecture (such as those related to settlement, animal husbandry, hideout, defense and security, funeral and storage) as tangible cultural heritage, and the study of the indigenous art and traditions of the people of this region as intangible cultural heritage, were studied in this research. The results and findings of this research show that Khorrami troglodytic architectural cases are unique, valuable, and opt to be worldwide, for their depth, typology, type of application, structure, network and class structure, and the considerable number specifically throughout Iran from one side, and the native art of architecture and various periods chronologically dated on the other hand; shows they have the uniqueness, criteria and capability of a world heritage collection of sites, and it is necessary for them to be preserved.

Key words: Khorrami, , Fars, troglodytic, archeology, indigenous architecture.

مقدمه

معنی دستکند معطوف به فعل کندن و منظور حفر کردن توسط دست انسان است. از انواع دستکند که دارای شهرت بیشتری هستند، می‌توان به قنات (کاریز)، آبراه‌های زیرزمینی، و دستکندهای مسکونی، تدفینی و ذخیره‌گاهی اشاره کرد (ج. حیدری فرد، ۱۳۸۲: ۲۲). واژه دستکند معادل man-made cave محسوب می‌شود و واژه troglodytique در زبان فرانسوی بیشتر گویای معماری دستکند است (اشرفی، ۲۶). دستکند همچنین در تعریفی متفاوت، هنر ایجاد فضای خالی از درون توده پر تلقی می‌گردد. استفاده انسان از بستر طبیعی و هنر استفاده از بسترها و فضاهای طبیعی برای امرار معاش و زندگی باعث ایجاد انواع دستکند شده‌است. فضاهای دستکند با توجه به حفره‌های زیرزمینی، به خودی خود رازآلودند. دستکندشناسی نیز به خودی خود با توجه به اهمیت این شاخصه معماری و تمدنی، می‌تواند مورد اهتمام و بررسی قرار گیرد (همان، ۲۴). استان فارس با توجه به وسعت، داشتن تاریخ کهن و مرکزیت حکومت‌های جهانی همچون هخامنشیان و ساسانیان، نقشی عمده و اساسی در تاریخ و تمدن ایران و جهان ایفا کرده و شمال فارس به‌عنوان نخستین پایتخت هخامنشیان دارای موقعیتی درخور توجه است.

در مرکزیت جغرافیایی شمال فارس، شهر تاریخی خرمی (صفاشهر) قرار دارد. این شهر در امتداد کوه‌های مشهور چنارو در شمال آن آرمیده‌است. پاسارگاد نیز بلافاصله در امتداد جنوبی این کوه‌ها قرار دارد. موقعیت جغرافیایی و اقلیمی شهرستان خرم‌بید به‌عنوان یکی از سردترین شهرستان استان فارس، موقعیت مناسب ییلاقی آن و پتانسیل‌های متعدد موجود در آن برای استمرار زیست بشری موجب ایجاد تمدن در این منطقه گردیده و همین مورد و مؤلفه‌های قابل پژوهش دیگر در به وجود آمدن دستکندها و شهرک‌های زیرزمینی خرمی مؤثر بوده‌است. در واقع دستکند نام تلفیقی و مصطلحی برای نام‌های دیگری است که هنوز در منطقه خرمی کاربرد دارند. انواع دستکند در این منطقه از فارس به نام‌های بکن، بیمکن، بیمکند، بامکن، بامکند، اشکفت، آغل، سمو، دخمه، تنورک، مشهورند. هر یک از نام‌های ذکرشده دلایل مردم‌شناختی خاصی در خود پنهان دارند که در شرح متن به آن خواهیم پرداخت. این دستکندها اکثراً در دامن سنگ طبیعی بسیار سخت با نام بومی گرَشک پدید آمده‌اند که خود نوعی بتون بسیار مستحکم طبیعی محسوب می‌شود.

مطالعه دستکند، دستکندشناسی و معماری آن به‌دلیل گستردگی این شیوه خاص معماری در سراسر فلات ایران از موارد ضروری در پژوهش‌های معماری، تاریخ و باستان‌شناسی است. کشف و شناسایی دستکندها، بررسی دقیق انواع دستکند از نظر شکلی و کاربری آن، و بررسی باستان‌شناسانه دستکندها برای یافتن چگونگی حضور آنها در معماری ایرانی، از اهداف کلی این تحقیق است. از سوی دیگر با توجه به وجود چندین‌هزار دستکند از انواع و اشکال گوناگون در منطقه خرمی فارس، شناسایی ساختار و نظام معماری دستکندهای این منطقه، شناساندن این مجموعه تاریخی ارزشمند ملی و فراملی، و در نهایت تلاش در جهت نگهداری و پاسداری از معماری بومی و سنتی ارزشمند و هنر و آداب معماری در این دستکندها به‌عنوان میراث فرهنگی ناملموس ایران، از اهداف جزئی‌تر و ریشه‌ای در این تحقیق محسوب می‌شود.

۱) پرسش، روش و پیشینه تحقیق

این مقاله به پشتوانه یافته‌های تاریخی و باستان‌شناختی نگارنده و حدود بیست سال تحقیق و تدقیق بر انواع دستکندهای خرمی فارس، در صدد است با توجه به اهمیت ملی و بین‌المللی این دستکندها، در قالب نظامی مشخص و علمی، به ساختار و معماری هدفمند آن دست یابد. پرسشهای نگارنده در این تحقیق عبارتند از: (۱) مهمترین شاخصه‌های معماری دستکندهای خرمی از جهت گونه‌شناسی و نوع کاربری کدامند؟ و (۲) شاخصه‌ها و ادوار تاریخی (گاهنگاری) دستکندهای خرمی با توجه به یافته‌های باستان‌شناسی چیست؟ بر همین پایه، نگارنده با روش تحقیق میدانی از شمار زیادی از این گونه معماری در خرمی و دیگر نقاط استان فارس، و نیز با یاری از منابع کتابخانه‌ای، به توصیف و تحلیل یافته‌ها پرداخته و با استفاده از تاریخ ارزشمند شفاهی، بر آن شده که به چرایی ایجاد مجموعه‌های گسترده شبکه‌ای و طبقاتی، و معماری پیچیده و در عین حال پویایی و سرزندگی دستکندهای خرمی فارس دست یابد، شاخصه‌های آنها را از نظر نوع کاربری، ادوار تاریخی و هنر بومی دستکندسازی استحصال کند و در نهایت با چیدمانی مشخص به پاسخ پرسشهای خود برسد.

در خصوص موضوع فوق، تا کنون جز معرفی دستکندهای خرمی فارس و دو گزارش تاریخی باستان‌شناختی نگارنده این مقاله (۱۳۸۲ و ۱۳۸۴)، هیچ بررسی و تحقیق مدون دیگری صورت نگرفته منبع دیگری برای تحقیق وجود ندارد. مطالعات باستان‌شناختی در دستکندهای خرمی فارس از سال ۱۳۲۹ در گزارشهای پراکنده مورخین محلی آمده است (ج. حیدری فرد، ۱۳۸۲: ۳۴). استاد ایرج افشار یزدی و کارشناسان یونسکو نیز به دعوت نگارنده، دو بازدید از دستکندهای فوق صورت داده‌اند. نگارنده نیز در سالهای ۱۳۹۵ و ۱۳۹۷ در دو فیلم مستند ویژگیهای ساختاری و طبقاتی این دستکندها را به تصویر کشیده و پیش از آن نیز معرفی و کشف دستکندهای خرمی فارس و باستان‌شناسی آن (ج. حیدری فرد، ۱۳۸۲) را به پایان برده است. در گزارشهای باستان‌شناسان به بررسی باستان‌شناختی برخی دستکندها و اشکفتهای تاریخی ایران خصوصاً در منطقه خرمی دست می‌یابیم^۱، اما در خصوص موضوع این مقاله جز پاره‌ها و گزارشهای ذکرشده، هیچگونه پژوهش دقیق و مستدل دیگری انجام نشده است. این مقاله از این نظر، پژوهشی تازه و قابل توسعه، خصوصاً در باستان‌شناسی و گونه‌شناسی دستکندها محسوب می‌گردد.

۲) محدوده مورد مطالعه

شهر خرمی فارس که اخیراً صفاشهر نامیده شده، مرکز شهرستان خرم‌بید است؛ در شمال فارس قرار دارد (تصویر ۱ و ۲) و ارتفاع آن از سطح دریا ۲۳۳۰ متر است. این منطقه آثار متعدد تاریخی از دوران باستان تا اواخر دوره قاجار در خود جای داده که بسیاری از آنها در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده‌اند. خرمی در اوایل دوره قاجار، دارای ۴۱۴ خانوار زارع بود (ج. حیدری فرد، ۱۳۸۲: ۳)، اما کسی از خانوارهای دامپرور و ملاک آن گزارشی نداده است. این شهرستان در درازای جغرافیایی ۵' ۵۳° و پهناي جغرافیایی ۳۵' ۳۰° قرار دارد.

(۱) بررسی باستان‌شناختی دستکندهای خرمی فارس طی گزارش مفصل باستان‌شناسی و تاریخگذاری آن انجام شده است (رک ج. حیدری فرد، ۱۳۸۱).

تصویر (۱) نقشه شهرستان خرم‌بید در استان فارس (مأخذ: وبگاه «اول فارس»)

تصویر (۲) عکس هوایی دستکندهای افقی خرمی (مأخذ: وبگاه Google Earth)

۳) معرفی دستکندهای خرمی

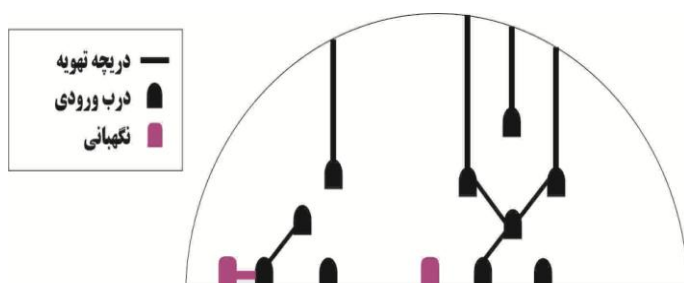
هنر بومی دستکندسازی در خرمی بر پایه آنچه در یافته‌های باستان‌شناسی (ج. حیدری فرد، ۱۳۸۱) شرح داده شد، در اعماق تاریخ ایران و فارس نهفته است. بررسی‌های اقلیمی و کاملاً میدانی دستکندسازی مردمان خرمی از سوی پژوهشگر نشان از قدمت بالا و هنر دستکندسازان در ایجاد و توسعه دستکندها داد. بر پایه این

بررسیها، مردمان خرمی در هر جای جغرافیایی شمال فارس که به دلایل متعدد تاریخی و اجتماعی حضور یافته یا نفوذ کرده‌اند، هنر دستکندسازی خود را نیز همچون هنر و ابزاری شاخص و مهم در زندگی روزمره‌شان، با خود به آنجا انتقال داده‌اند. در این بررسی دستکندهای منطقه لایرود، دستکندهای چنارو، دستکندهای غیاث‌آباد، دستکندهای شرف‌آباد و گرگی، دستکندهای شمس‌آباد و مزرعه سفید، دستکندهای قدیمی فرواب و منجو، دستکندهای قصر جدید علیا، دستکندهای میرزا علی‌اکبر، دستکندهای چرخ‌آباد، دستکندهای حاجی‌کمالی و سرخابی، و دستکندهای طرخون از این زمره اند که همگی در مجاورت خرمی فارس قرار گرفته یا به هر دلیلی مردمان خرمی در برهه‌ای از زمان در آنجا سکونت یافته‌اند. معماری دستکند و فرهنگ آن توسط مردمان خرمی نسل به نسل انتقال یافته و تاکنون نیز در سینهٔ مردمان به‌ویژه پیران آن منطقه، به‌عنوان میراثی ناملموس قابل‌بازبایی است. در ادامه، به ویژگیهای دستکندهای خرمی از حیث گونه‌شناسی و همچنین گاهنگاری آنها و معرفی شاخصه‌هایشان پرداخته می‌شود.

۴) گونه‌شناسی ظاهری دستکندهای خرمی

۴-۱) دستکندهای طبقاتی (عمودی)

در این شیوه از دستکندسازی که در تپه‌های با ارتفاع بیش از ۲۵ متر از سطح زمین ساخته می‌شود، دستکندها در طبقات سه، چهار و پنج‌گانه ساخته می‌شوند؛ به‌نحوی که با حفظ امنیت دقیقاً بر پشتهٔ یکدیگر قرار می‌گیرند. در این شیوه از معماری دستکند، معمولاً طبقه زیرین مخصوص دام، طبقه دوم مخصوص نشیمن انسان، طبقه سوم مخصوص انبار وسایل زندگی و طبقه چهارم مخصوص انبار بزرگ آذوقه بوده‌است. در دستکندهای سه‌طبقه، انبار در پشت جایگاه نشیمن جانمایی شده؛ اما در ساختاری هوشمندانه از نظر معماری، با حفر دره‌های متعدد کاربری آنها را جدا ساخته‌اند. در واقع در شیوهٔ دستکندسازی طبقاتی، در طول دستکندها، طبقات دیگری نیز به فراخور نیاز تعبیه شده که نشان از اهمیت بالای معماری آن دارد. همچنین در این شیوهٔ دستکندسازی، معمولاً دریچه‌های طولانی تا سطح تپه جهت تهویهٔ هوا تعبیه شده که بلندای آنها از ۲ تا ۲۵ متر متغیر است. دریچه‌های مذکور برای روشنایی و همچنین ضد عفونی کردن و تهویه و انتقال گرما به طبقات بالاتر مورد استفاده قرار می‌گرفته‌است. شمار دریچه‌ها از یک تا ده، بسته به شرایط ذکرشده در بالا، متفاوت است. شیوهٔ دستکندسازی طبقاتی همچنین به‌دلیل انتقال گرما از طبقه دامی

تصویر ۳) نمای روبرو از دستکندهای شبکه‌ای و طبقاتی خرمی،
مجموعه حسن‌علی (مأخذ: جابر حیدری فرد، مهرماه ۱۳۸۲)

به طبقه انسانی، با توجه به آب‌وهوای بیابانی و سرد، قابل توجه است (تصویر ۳)؛ بدین‌گونه که گرمای حاصل از بدن دامها در طبقات پایینتر را به طبقات بالاتر (مسکونی) انتقال می‌دهد. برعکس، چون در بهار و تابستان مردم خرمی به ایشوم (اوشوم) کوچ بومی مردمان خرمی و سرحدات فارس) می‌رفته‌اند، در طبقات زیرین از دام خبری نبوده و بنابراین، باز هم تهویه به‌خوبی انجام

می‌شده‌است. به‌عنوان نمونه، می‌توان در این خصوص از مجموعه خانه‌های شیرعلی در خرمی نام برد. از این نمونه، حدود دوهزار دستکند در خرمی و حومه آن وجود دارد که دارای بیشترین فراوانی در این منطقه است (تصویر ۴).

تصویر ۴) نمونه‌ای از دستکندهای طبقاتی خرمی (مأخذ: جابر حیدری فرد)

۲-۴) دستکندسازی افقی

در این شیوه معماری دستکند در خرمی، در تپه‌هایی که دارای بلندای کمتری بوده‌اند و امکان ساخت دستکند به‌صورت طبقاتی وجود نداشته، همان شیوه در سطح زمین به‌صورت افقی ایجاد و اجرا می‌شده‌است.

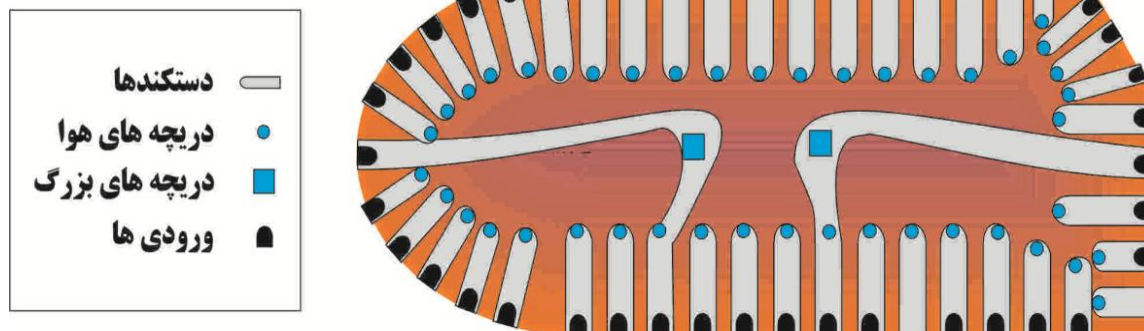
تصویر ۵)

نمونه‌ای از دستکندهای افقی (مأخذ: جابر حیدری فرد)

در این روش به‌ترتیب تنورخانه و انبار، محل دام بزرگ، محل دام کوچک، نگهبانی، نشیمن، و انبار اموال مهم خانه قرار می‌گرفته‌است. معمولاً ذخیره‌گاه آذوقه در این شیوه، در پشت دستکند دامی قرار داشته و توسط دالانها و دریچه‌هایی که از بالای تپه تعبیه شده‌بود، آذوقه به انبار دامی انتقال می‌یافته‌است. ترتیب انواع دستکند در این شیوه، بسته به نوع زمین و میزان اهمیت مکانی آن بوده که با توجه به شخصیت و امکانات و نفوذ مالک آن در کوچک و بزرگ بودن تغییر می‌کرده‌است. فراوانی این شیوه در خرمی و حومه آن، با شمارگان بالایی است که همگی توسط نگارنده مورد شناسایی، بررسی و باستان‌شناسی قرار گرفته‌است. دستکندهای افقی معمولاً به‌صورت مجموعه‌های سه‌تایی، چهارتایی و شش‌تایی برای اقشار گوناگون جامعه ساخته می‌شده‌اند (تصویر ۵).

۳-۴) دستکندسازی شبکه‌ای (تلفیق انواع دستکند اعم از افقی، عمودی)

در این شیوه، تعداد فراوانی از دستکندها، هم به‌صورت افقی هم به‌صورت عمودی (طبقاتی)، و همچنین با عمق‌های گوناگون ساخته می‌شده‌است. تعداد دستکندهای شبکه‌ای در منطقه به ۴۰ تا ۱۰۰ دستکند می‌رسد.

تصویر ۶) پلان ساختار: برش هوایی از پلان مجموعه دستکند شماره ۳ (تپه ۷ خرمی)
(مأخذ: جابر حیدری فرد، مهرماه ۱۳۸۲)

دستکنده‌های شبکه‌ای از چند نظر حائز اهمیت هستند: (۱) نسبت به سایر دستکند، سالم‌ترند، (۲) تنوع کاربری بیشتری دارند، و (۳) در گاهنگاری و سنجش قدمت دستکندها مؤثرترند (تصاویر ۶ و ۷).

تصویر ۷)

عکس هوایی دستکندهای خرمی

(مأخذ: وبگاه Google Earth)

۵) گونه‌شناسی دستکندهای خرمی از جهت نوع کاربری

دستکندهای خرمی فارس از نظر نوع کاربری، به انواع مختلفی تقسیم می‌شوند اما باید در این تقسیم‌بندی کلی، چند نکته مد نظر قرار گیرد. نخست آنکه با توجه به استمرار دستکندهای کشف‌شده در خرمی و ادامه کشف آنها، کاربریهای دیگر و یا شاید پیچیده‌تری نیز دور از ذهن نیست. بنابراین، در این تقسیم‌بندی، قطعیت وجود ندارد. دوم آنکه برخی از کاربریهای دستکندهای خرمی که در زیر از آنها نام برده می‌شود، تک کاربری و برخی دیگر تلفیقی است که با توجه به تصاویر و نقشه‌های این تحقیق مد نظر است. در جامعه آماری بررسی‌شده توسط نگارنده، انواع دستکندهای خرمی از نظر کاربری این‌گونه است:

۵-۱) مسکونی و اقامتی

دستکندهای مسکونی و اقامتی در خرمی با توجه به بررسیهای باستان‌شناختی، دارای بیشترین فراوانی در میان دستکندهای تاریخی هستند. دستکندهای مسکونی و اقامتی بسته به ادوار تاریخی آنها، به صورت منفرد، مجتمع و یا تلفیقی دیده شده‌اند (تصویر ۸).

تصویر ۸) نمونه دستکندهای افقی خرمی (مأخذ: جابر حیدری فرد)

۲-۵) دستکندهای دامی یا دامپروری

این نوع نیز به دلیل پیشه مردمان خرمی و همچنین نیاز ساکنان دارای فراوانی بالایی است، خصوصاً آنکه از دوره افشار به بعد که خانه‌های الحاقی برای نشیمن در امتداد دستکندها ساخته شدند، بسیاری تغییر کاربری یافته، دامپروری شده‌اند (تصاویر ۹ و ۱۰).

تصویر ۹) نمای بیرونی
و
تصویر ۱۰) فضای درونی
دستکندهای
چندکاربری خرمی
(مأخذ: جابر حیدری فرد)

۳-۵) دستکندهای تدفینی

تا کنون تنها پنج مورد دستکند تدفینی در خرمی یافت شده که سه دستکند با شیوه تدفین دوره اشکانی و دو دستکند با شیوه تدفین دوره ساسانی بوده‌است (ج. حیدری فرد، ۱۳۸۲: ۱۳).

۴-۵) دستکندهای مخفیگاهی

این نمونه دستکند ساختاری بسیار پیچیده دارد و به‌عنوان دالانهای گسترده زیرزمینی قلعه‌های خرمی کاربری داشته‌است. نگارنده شخصاً در سال ۱۳۸۵ یکی از دستکندهای مخفیگاهی خرمی را کشف کرده‌است. شیوه ساخت و معماری این دستکندها به دو نوع گسترده و کوچک قابل تقسیم است که خود در مقاله‌ای مفصل و جداگانه جای بررسی دقیق دارد.

۵-۵) دستکندهای دفاعی و امنیتی

جمعیت منطقه مورد مطالعه، اموال و اثاثیه، عبور دو ایل بزرگ ایران شامل خمسه و قشقایی از منطقه خرمی به‌سوی ییلاق و یا سکونت در مجاورت آن برای گذران ییلاق، حضور ایل خلج در چند کیلومتری مجاور خرمی، امنیت، ضرورت دفاع در برابر سارقان و راهزنان، و حفاظت از دامها و جنگلهای احتمالی را می‌توان از عوامل انسانی ایجاد دستکندهای دفاعی و امنیتی برشمرد. عوامل طبیعی دیگری نیز شامل حمله حیوانات و بلایای غیرمترقبه همگی می‌توانند از عوامل ایجاد و معماری خاص این گونه دستکندها در خرمی باشند. این دستکندها در زیر محوطه قلعه ایلخانی و تپه‌های مجاور آن از نمونه‌های هنرمندانه و هوشمندانه دستکندسازی در این قسمت از خرمی محسوب می‌شود، چرا که علی‌رغم ساخت آنها در دامن تپه و سنگلهای آن، اشراف کاملی بر کل منطقه و راههای مجاور دارد. بومیان خرمی این منطقه را برجک نگهبانی یا بندگاه می‌نامند. نمونه دیگر از دستکندهای امنیتی را می‌توان «مردخانه‌ها» («مَدخانه‌ها») معرفی کرد که به حفاظت و حراست از دامها توسط چوپانان ماهر و نگهبانان اختصاص داشته‌است.

۶-۵) دستکندهای ذخیره‌گاهی

ما تاکنون از بیش از ۱۵۰۰ مورد از انواع دستکند ذخیره‌گاهی در خرمی فارس، آگاهی کامل داریم (حیدری فرد، ۱۳۸۲: ۳۶). دستکندهای ذخیره‌گاهی به چهار نمونه ذخیره‌گاه اسباب و وسایل انسانی، آذوقه انسانی، علوفه دامی و همچنین ذخیره‌گاههای

تصویر ۱۱) دستکند ذخیره‌گاهی در خرمی (مأخذ: جابر حیدری فرد)

تصویر ۱۲) دستکند دامی در خرمی (مأخذ: جابر حیدری فرد)

عمومی یا بزرگ تقسیم می‌شوند. شیوه معماری دستکند در ذخیره‌گاههای علوفه دامی با توجه به سهولت حمل و نقل و تهویه هوا و جلوگیری از خرابی یا پوسیدگی علوفه، به خودی خود مطلبی مفصل و پژوهشی مستقل می‌طلبد. دریچه‌هایی که هنرمندان در دل سنگ برای جابجایی یا تهویه هوا برای ذخیره‌گاه آذوقه تهیه شده‌اند، از طبیعی‌ترین الفت انسان ایرانی با طبیعت و بهره‌برداری از آن برای استمرار زندگی حکایت می‌کنند (تصاویر ۱۱ و ۱۲).

۵-۷) دستکندهای آبراهی

دستکندهای آبراهی نیز در این منطقه به‌وفور یافت می‌شود؛ آنها دستکندهایی هستند که در مقابله با مشکل کم‌آبی ساخته شده‌اند. قنات، نهرهای مصنوعی سنگی در دل کوه و کُله‌په از مهمترین دستکندهای آبراهی در منطقه محسوب می‌شود. کُله‌په نوعی آبراهه زیرزمینی است که هنرمندان طراحی شده تا آب نهرها را به شیوه‌ای شاخص جهت بهره‌برداری‌های گوناگون جابجا کند.

۶) گاهنگاری دستکندهای تاریخی خرمی

نگارنده با مطالعه در سه دوره مطالعات باستان‌شناختی و بررسی در کیش مهر (مهرپرستی)، احتمال ارتباط دستکندهای خرمی با آیین مهر را منتفی نمی‌داند. ما از دو نقش کلاغ و یک حکاکای سنگی در عمق یکی از دستکندا که به مهرآهه شبیه است، آگاهی داریم (حیدری فرد، ۱۳۸۱: ۶). بررسی باستان‌شناسی بر روی سفالینه‌های متعدد یافت‌شده در دستکندهای خرمی (تصاویر ۱۳ و ۱۴) و همچنین سایر یافته‌های پژوهشی

تصویر ۱۳) سفالینه‌های یافت‌شده در دستکندهای خرمی (مأخذ: جابر حیدری فرد)

می‌تواند نشانه‌هایی از قدمت بالای این دستکندها به دست دهد. بررسی و گاهنگاری بر روی سه مجموعه از سفالینه‌های یافت‌شده متعلق به هزاره سوم و چهارم پیش از میلاد انجام شده است (ج. حیدری فرد، ۱۳۸۱: ۲۱).

تصویر ۱۴

اشکال نمادین تاریخی بر سنگ

یافت‌شده در دستکندهای خرمی

(مأخذ: جابر حیدری فرد)

یافته‌های باستان‌شناسی در دستکندهای مذکور شامل برخی از آلات ابتدایی و ریزتیغه‌ها، نتایج درخشانی از این یافته‌ها به دست داده است. از این میان، سه مجموعه دستکند اشکفت موسوم به «پشت حمام حسن»، «محمد جعفری» «میرزا علی اکبر» تا سالهای اخیر نیز دارای تقدسی باستانی برای مردم منطقه بوده‌اند. در مجاورت دستکند موسوم به «محمد جعفری» مردم بومی تا همین دهه‌های اخیر به نیت تقرب و نذر، شمع روشن می‌کرده‌اند (همان، ۱۵).

۱-۶) دوران پیش از اسلام

بررسی آثار و اتاقکهای کشف‌شده در حوزه خرمی، سفالهای به دست آمده در آنها و شاموت^۲ سفالهای مذکور، نشان‌دهنده استمرار وجود دستکندهای خرمی تا اواخر دوره ساسانی است. دستکندهای خیرآباد، قلعه کهنه و قلعه‌های به نام بس در این زمره می‌گنجد. همچنین بررسی بستر ساخت دستکندهای مذکور نشان‌دهنده استمرار حیات دستکندها تا حال حاضر است که در حفظ و احیای آنها فوق‌العاده حائز اهمیت بوده است. بررسیهای باستان‌شناختی نگارنده در خصوص ادوار تاریخی دست‌کندهای خرمی نشان داد دوران ساسانیان از نظر فراوانی دستکندهای خرمی در دورانهای تاریخی، دارای اکثریت است (ج. حیدری فرد، ۱۳۸۲: ۲۸).

۲-۶) دوران اسلامی

از شیوه استمرار دستکندهای خرمی از صدر اسلام تا سده چهارم هجری، اطلاعات متقنی در دست نداریم؛ اما آثار تاریخی یافت‌شده در این ادوار در منطقه مورد پژوهش، نشان از استمرار دستکندها و کاربری آنها خصوصاً در زمان فرمانروایی حکمرانان محلی فارس دارد (تصاویر ۱۵ و ۱۶). البته اطلاعات ما در خصوص دستکندها در حوزه خرمی از زمان حاکمان محلی فارس در سده‌های میانه مبسوط‌تر است؛ دستکند مشهور غیاث‌آباد و دستکندهای منجو و گیلگان و فرواب در این حوزه تاریخی می‌گنجد.

(۲) ذرات و مواد تشکیل‌دهنده سفال.

تصویر ۱۶) کتیبه سده هشتم بر دیواره دستکندی در خرمی (مأخذ: جابر حیدری فرد)

تصویر ۱۵) سکه دوره تیموری، یافت شده در دستکندهای خرمی (مأخذ: آرشیو خرم‌بیدشناسی)

۶-۲-۱) دوران اتابکان و حکمرانان محلی فارس: تعدد دستکندهای سده‌های میانه در خرمی و حومه آن بسیار زیاد است، به نحوی که ما از حداقل سه مجموعه دستکند طبقاتی و شبکه‌ای متعلق به این دوران آگاهی یافته‌ایم. دستکندهای قلعه کهنه در بافت قدیم خرمی؛ و دستکندهای قو درّه، منجو و غیاث‌آباد از این زمره محسوب می‌گردند. نکته قابل توجه آنکه دستکندهای دوره‌های ایلخانی و تیموری در خرمی بیشتر کاربرد امنیتی و حفاظتی و مسکونی داشته‌اند تا ذخیره‌گاهی. این امر از تحلیل باستان‌شناسانه و تعدد آثار تاریخی سده‌های میانه در خرمی نیز قابل استنباط است.

۶-۲-۲) دوران افشار، قاجار و پهلوی: از دوران تاریخی مذکور، اسناد و مدارک بیشتر و مکتوبی در دست است که از یک سو نشان‌دهنده استمرار تاریخی دستکندسازی در منطقه خرمی و از سوی دیگر نمایانگر تغییر رویه در شیوه معماری دستکند به فراخور نیازهای اجتماعی اعم از جمعیت، معیشت، کشاورزی و دامپروری است. اما در تمامی این دوره‌ها، مردمان بومی خرمی و دستکندسازان آنها همچنان پیرو شیوه‌های شاخص دستکندسازی در خرمی قدیم هستند. استمرار سکونت مردمان خرمی قدیم، سیر تحولات سرزمینی آنها و رشد شهر به سوی شمال باعث یافته شدن تعداد انبوهی از دستکندهای قدیمی گردید و این موضوع همچنان ادامه دارد. این بدان معنی است که رشد جمعیتی خرمی قدیم و کشانده شدن جمعیت خرمی از سه نقطه متمرکز تاریخی آن شامل فرواب، منجو، غیاث‌آباد، به نقاط کنونی جمعیتی آن و منطقه قلعه کهنه باعث این اتفاق تاریخی شده و تحولات شگرفی در شیوه‌های زندگانی اجتماعی، کشاورزی و دامپروری آنها پدید آورده است. مردمان بومی خرمی از دهه‌های آغازین سده ۱۳ ق. بسیاری از خانه‌های خود را در مجاورت و یا در طول دستکندهای تاریخی مذکور بنا نموده، همزمان با توجه به بستر مناسب، اقلیم، آب‌وهوا و سایر شرایط و تمهیدات در معماری بومی منطقه خود، اقدام به احداث انواع دستکندا می‌نمایند. این موضوع باعث ایجاد صدها دستکند شبکه‌ای و طبقاتی در دوره‌های صفوی، افشار و قاجار شده و دستکندهای قدیمی‌تر و کهن‌تر نیز به نوبت خود در انواع کاربری و معماری به کار گرفته شده‌اند، به نحوی که هم‌اکنون این منطقه شناخته‌نشده و یا کمتر شناخته‌شده دارای ۳۳۰۰ نمونه از انواع مختلف دستکند است^۳ که نه تنها در ایران، بلکه در سرتاسر جهان، خصوصاً از نظر تعدد، کم‌نظیر است. به همین دلیل شاخصه‌های ثبت جهانی آن از سوی نگارنده پیشنهاد و ارائه شده است.

۳) شمارش دستکندهای خرمی و حومه آن در دو دوره با بازدیدهای میدانی و شماره‌گذاری انجام شده و همچنان کشف آنها ادامه دارد.

۷) مناصب، مشاغل و امورات دستکندسازی خرمی^۴

بسترشناسی یکی از مهمترین ارکان در معماری دستکند محسوب می‌شود. مردمان این منطقه پیش از ایجاد دستکند، اقدام به بسترشناسی محل می‌کرده‌اند. با غور در اسناد تاریخی در خرمی و منطقه شمال فارس، یافته‌های باستان‌شناسی در دستکندهای خرمی، و دریافت و ثبت چندین مورد تاریخ شفاهی از افراد دستکندشناس در خرمی فارس، به چندین شغل و منصب در حوزه ساخت و کاربرد دستکند برمی‌خوریم که جای بررسی و تأمل بیشتر دارد و مهمترین آنها به شرح زیر است:

۱-۷) اشکفت‌ساز

طراح اشکفتها و دستکندهای طبقاتی را اشکفت‌ساز می‌گویند. جالب آن است که بر سنگ قبر علیرضا ابن شیخ ابراهیم متعلق به ۱۱۷۸ ق.، لقب «اشکفت‌سم‌ساز» نگاشته شده‌است (ج. حیدری فرد، ۱۳۸۱: ۱۳).

۲-۷) بام‌کن

این لقب به کسی اطلاق می‌شده که طبقات بالایی دستکندهای طبقاتی در خرمی را که به دلیل استحکام سنگهای آن از صلابت بیشتری برخوردار بود، و همچنین دریچه‌های تهویه را حفر می‌کرده‌است (طیبی، ۱۳۹۱؛ ع. حیدری فرد، ۱۳۸۴).

۳-۷) بیم‌کن

در خاک بسیار محکمی که «بیم» خوانده می‌شود، نیز دستکندهای متعددی حفر شده‌است. استادکاران انواع گل بیم را شناسایی کرده و به نسبت استحکام آنها، دستکندهای بزرگ و کوچک در ارتفاع و یا طول و عرض، حفر می‌کرده‌اند. این شغل مرتبط با معماری دستکند در خرمی تا اواخر پهلوی اول همچنان رواج داشته‌است (ع. حیدری فرد، ۱۳۸۴).

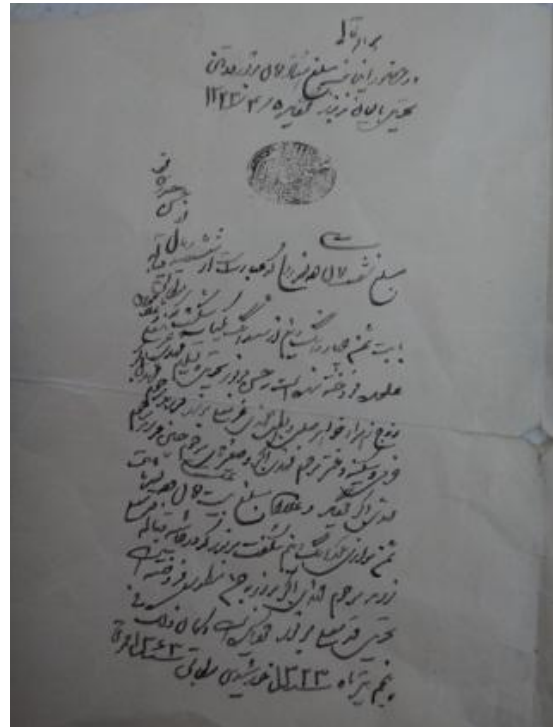
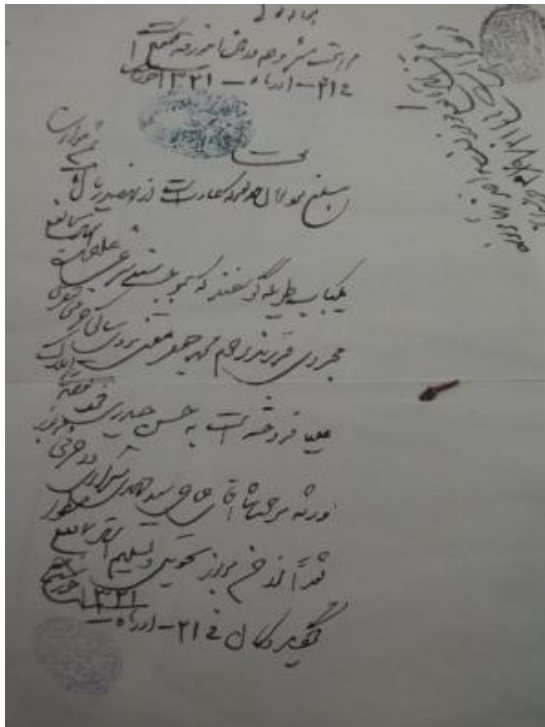
۴-۷) اشکفت‌بر

احداث دالانهای گسترده سخت که با ابزاری به نام تیزک انجام می‌شده و همگی در دامن سنگ حفر می‌شده را اشکفت‌بری گویند. البته اشکفت‌بر همزمان به نوعی ابزار سه‌سر شبیه گلنگ هم گفته می‌شده که در ساخت دستکندها به کار می‌رفته‌است (ج. حیدری فرد، ۱۳۸۱: ۱۳).

۵-۷) آغلیچی

نگهبان و مدیر حداقل ده آغل را که نوعی از انواع دستکندهای خرمی در کاربری دامی محسوب می‌شود، آغلیچی نامند. اسنادی که به قلم میرزا محمدحسین مهدوی معروف به مالک از دوره قاجار مبنی بر خرج و دخل آغلیچیهای خرمی وجود دارد (تصاویر ۱۷ و ۱۸)، نشان می‌دهد که در آن زمان، تعداد آغلیچیها ۲۱ نفر بوده‌است (همان).

۴) چندین مورد مصاحبه تاریخ شفاهی و تدوین جامع آن در خصوص دستکندهای خرمی توسط نگارنده انجام و آرشیو شده‌است.

تصاویر ۱۷ و ۱۸) دو نمونه از اسناد خطی قاجاری خرمی مربوط به اشکفت (مأخذ: جابر حیدری فرد، ۱۳۸۱)

۶-۷) مدخانه‌چی

مدخانه در مجاورت دستکندهای دامی برای نشیمن افراد نگهبان یا چوپان تعبیه می‌شده‌است. به کسانی که با جمع‌آوری آذوقه به رتق و فتق امور مربوط به مدخانه‌ها می‌پردازند، مدخانه‌چی می‌گویند. مدخانه‌چی تمام اسباب و وسایل مدخانه را فراهم می‌کرده‌است (همان؛ طیبی، ۱۳۹۱).

۷-۷) مَقَنی

سازنده و همچنین مرمت‌کننده قنوات را طبق رسم رایج در همه جای ایران، مَقَنی (قنات‌کن) گویند. مَقَنیها با توجه به تبحر خود در ساخت قنوات، انواع دستکندها را نیز با شگردهای خاص معماری و تجربه کهن خود احداث می‌نموده‌اند (همان).

۸-۷) کَلِّپَه‌دار

کَلِّپَه - همان‌گونه که قبلاً شرح داده شد- یکی از انواع دستکند در تاریخ خرمی محسوب می‌شود. کَلِّپَه‌ها داری تاریخی بسیار کهن هستند و در سدسازی و سازه‌های آبی حائز اهمیت بوده‌اند (ج. حیدری فرد، ۱۳۸۲: ۶۴؛ شریفی، ۱۳۹۲: ۵).

۵) بررسی‌های باستان‌شناسی کَلِّپَه و واژه‌شناسی مناصب دستکندسازی در خرمی، طی گزارش مفصل باستان‌شناسی تدوین گردیده‌است (رک: حیدری فرد، ۱۳۸۱).

تصویر ۱۸
نمای هوایی یکی از
دستکندهای آبراهی
(کُلپَه) در خرّمی با ساختاری
طولانی و پیچیده
(مأخذ: وبگاه Google Earth)

۸) شاخصه‌های منحصربه‌فرد دستکندهای خرّمی

۸-۱) استحکام

دستکندهای خرّمی معمولاً در دل سنگهای سختی ساخته می‌شده‌اند که در گویش بومی فارس، به آنها کَرَشک می‌گویند. دلیل این موضوع اهمیت کاربری، خصوصاً اهمیت ذخیره‌گاهی و امنیتی آنها بوده‌است. استحکام این دستکندا به حدی است که برای نفوذ در آنها، روزها و شاید ماهها زمان نیاز بوده‌است. مجموعه دستکند شبکه‌ای ملک‌آباد، خرّم‌آباد، درّه‌آباد، خیرآباد و محمودآباد از این دست و دستکندهای خیرآباد و چناروی خرّمی از این حیث از همه مهمتر و شاخص‌تر هستند و تمام شاخصه‌های دستکندهای شبکه‌ای را در شیوه و هنر معماری، دارند. برای استحکام و صلابت آنها، معماران خبیره دستکند محل مورد نظر را مورد آزمایش قرار می‌داده، با حضور نماینده حاکم محل، ایجاد دستکندهای شبکه‌ای را به تصویب می‌رسانده و سپس اقدام به ساخت آنها می‌نموده‌اند (ج. حیدری فرد، ۱۳۸۱: ۴۱).

۸-۲) تنوع کاربری در دستکندهای شبکه‌ای

دستکندهای شبکه‌ای خرّمی به شیوه‌ای طراحی و معماری شده‌اند که تمام مؤلفه‌های انواع دستکندسازی را در هنر، شیوه ساخت و معماری در بر دارند. این از آن جهت است که آنها دارای اهمّیت فوق‌العاده‌ای از نظر اموال، احشام و افراد بوده‌اند و با نظامی فوق‌العاده پیچیده و منظم در کاربری، سازگاری با طبیعت و محیط زیست و از منظر ذخیره‌گاهی، امنیتی و دفاع تعبیه شده‌اند. سیستم منظم ساخت آنها معمولاً شمالی - جنوبی یا کمتر شرقی - غربی است؛ بدین شیوه که ابتدا دستکندهای نگهبانی، سپس انسانی، سپس دامپروری، سپس ذخیره‌گاهی و در نهایت امنیتی و اموال مهم ساخته شده‌اند. در دو سوی مجموعه نیز اتاقک دستکند نگهبانی هست. هنر این شیوه آن است که در دستکندهای ذخیره‌گاهی نیز اتاقک نگهبانی و امنیتی تعبیه شده‌است. فرشافی در دستکندهای خرّمی بسیار درخور توجه است و در مجموعه دستکندهای شبکه‌ای دارای به‌فراوانی دیده می‌شود. بسیاری از فرشها، گلیمها و جاجیمهای منحصربه‌فرد و دارای شهرت جهانی، در این

دستکندها تولید شده‌اند که خوشبختانه هنوز تعداد محدودی از آنها زنده و پابرجاست و تعداد زیاد دیگری را می‌توان احیا کرده، در خدمت کاربریهای گردشگری قرار داد.

۸-۳) امنیت

با توجه به مجموعه‌ای بودن دستکندهای شبکه‌ای و امکان زندگی کردن چندین خانوار در آنها، امنیتشان به خوبی حفظ می‌شده‌است. از سوی دیگر، شیوه معماری دستکندهای مذکور می‌توانسته به امنیت آنها کمک کند که این مورد در بالا به تفصیل توضیح داده شد. امنیت در دستکندهای شبکه‌ای خرمی خود به چند نوع تقسیم می‌شود:

۸-۳-۱) امنیت برای دامها: امنیت آذوقه و نگهداری مواد غذایی و علوفه، امنیت جانی، امنیت در برابر حوادث غیرمترقبه، امنیت برای دامها و مردمان خرمی به‌عنوان یکی از مراکز دامپروری استان فارس که راهزنان و جانوران درنده برایشان مخاطراتی می‌آفریده‌اند؛ با شیوه کاربری و ساختار معماری دستکندهای شبکه‌ای تا حد زیادی تأمین می‌شده که نشان از هنرمندی مردمان آن مرز و بوم در نگهداری از دامها و همچنین تجربه طولانی تاریخی آنان در دامپروری دارد.

۸-۳-۲) امنیت آذوقه و نگهداری مواد غذایی و ...: این موضوع خود از چند جنبه دارای اهمیت است. اول آنکه مواد غذایی و علوفه در جایگاه مناسب از نظر سردی و یا گرمی و تهویه قرار داده می‌شدند و معماری دستکندهای ذخیره‌گاهی به شکلی بود که این موضوع به خوبی رعایت می‌شد تا از آسیب و آفات در امان بمانند. از سوی دیگر، به دلیل جایگاه قرار گرفتن آنها، سارقان لزوماً می‌بایست از بخش سکونتی و نگهداری دستکندهای مذکور عبور می‌کرده‌اند تا بتوانند به انبار اصلی در مجموعه دستکندهای شبکه‌ای دست یابند که این کار بسیار سخت و تقریباً غیرممکن بود. از سوی دیگر، همان‌گونه گفته شد، بلایای طبیعی مثل سیل و زلزله معمولاً در امنیت مواد مذکور بی‌اثر بوده و آنها معمولاً کما فی‌السابق حفظ می‌شده‌اند.

۸-۳-۳) امنیت جانی: ساختار دستکندهای شبکه‌ای در خرمی فارس به گونه‌ای طراحی و اجرا شده که حداکثر ایمنی جانی را برای افراد ساکن در آن داشته‌باشد. ساختار این دستکندها به گونه‌ای است که با کوچکترین تحرک مشکوک در اطراف آنها، نگهبانان و حتی افراد ساکن در مجموعه خبردار می‌شده‌اند و نیز از طریق برجکهای آتش، خبر خطر به‌وجودآمده به‌سرعت به مجموعه‌های شبکه‌ای دستکندهای مجاور اطلاع‌رسانی می‌شده‌است. ساختار چرخشی مجموعه دستکندهای شبکه‌ای خرمی بر پایه اصل جلوگیری از غافلگیری و بر اساس سالیان دراز تجربه در دستکندسازی پدید آمده‌است و جای بررسیهای باستان‌شناختی بیشتری دارد. این ساختار پیچیده در تکمیل ساختار داخلی دستکندهای مذکور پدید آمده و به نحوی تدوین و طراحی شده که سارقان یا جنگاوران احتمالی حتی پس از فتح اتاقکهای نگهبانی در طرفین دستکندهای شبکه‌ای خرمی، همچنان از شیوه حفاظتی یا موانع و نیروهای موجود در دستکندهای شبکه‌ای بی‌خبر باشند.

۸-۳-۴) مقاوم بودن در برابر سیل: بارشهای متناوب همچون باران هفت‌شبان‌روزی که در قدیم مشهور بوده و سیلهای بزرگ، در مسیری نبوده‌اند که در هیچ شرایطی بتوانند به دستکندها آسیب بزنند؛ چراکه شیوه

معماری دستکندهای مذکور و ارتفاع مناسب از سطح رودخانه‌ها و سایر موارد لحاظ شده دستکندها را از آسیب سیل و بارانهای سیل‌آسا در امان می‌داشته‌است.

۸-۳-۵) مقاوم بودن در برابر زلزله: سنگ بومی کرشک یا ماسه‌سنگ که ساختار اصلی دستکندهای سنتی خرمی را تشکیل می‌دهد با توجه به تحقیقات و آزمایشهای صورت‌گرفته از محکمترین سنگهای فلات ایران محسوب می‌شود و در مقاومت برابر زلزله مشهور است. همچنین اطلاعات جامعی در دست داریم مبنی بر اینکه بسیاری از بناهای تاریخی معتبر و ارزشمند فارس در بستر این سنگها ساخته شده‌اند. یکی از شاخصترین و مهمترین آنها امامزاده شهدای خرمی است که به شماره ۱۹۳۳ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده‌است. مجموعه تپه‌های ثبت ملی شده خرم‌آباد که بقایای آثار شهرنشینی دوران ایلخانان و آل مظفر محسوب می‌شوند نیز از این موضوع مستثنی نیستند (همان).

۸-۳-۶) امنیت بهداشتی: مسلماً تهویه، پاکسازی و ضدعفونی کردن دستکندها از جمله مواردی بوده که در شیوه معماری و ساخت دستکندهای خرمی لحاظ شده‌است. این شیوه معماری در محاسبه موارد فوق از سه جهت قابل بررسی است. دستکندها با سوزانده درخت گز ضدعفونی می‌شدند و از گیاه «آرون» نیز برای ضدعفونی و دور کردن حشرات از دستکندها استفاده می‌شد.

۹) نتیجه‌گیری

نتایج به‌دست‌آمده از تحقیقات صورت‌گرفته در این مقاله نشان داد بررسی گونه‌شناختی دستکندهای خرمی در مقایسه با سایر دستکندها، نشان‌دهنده تشابه آن با سایر دستکندهای ایرانی در هنر معماری و تفاوتش از لحاظ استقرار مجموعه‌های چند منظوره یا انفرادی با کارکردهای مختلف است. از شاخصه‌های دستکندهای خرمی شبکه‌ای بودن، امنیت و استحکام، تعدد کاربری و شمارگان آن است. نیز برخلاف اینکه از نظر معماری، عموماً ابتدا ساخت شهرها و روستاها و سپس دستکندسازی یا اقدامات دامپروری صورت گرفته‌است، وجود و معماری شهر خرمی متأثر از دستکندهای متعدد تاریخی بوده که مردم به‌عنوان یک شاخصه از آن حفاظت کرده‌اند. همچنین امکان الگوبرداری از این معماری و استفاده از آن برای ایجاد زیرساختهای گردشگری و صرفه‌جویی در انرژی از مشخصه‌های آن است. بررسی نامها و فرهنگ مردم در دستکندسازی نشان داد آداب و مشاغل متعدد در حوزه دستکندسازی در خرمی وجود داشته‌است. گاهنگاری و ساختار دستکندهای خرمی و شکل معماری آن متعلق به دوره‌های گوناگون تاریخی است و نتایج این تحقیق نشان می‌دهد دستکندهای کنونی حاصل استمرار تجربه و دانش معماری دستکند در درازای قرون و اعصار به نسلهای حاضر است که بایستی بررسیهای باستان‌شناسی مدونتری بر آنها انجام پذیرد. دستکندهای خرمی به لحاظ تعدد و فراوانی، از نمونه‌های منحصربه‌فرد در ایران و جهان محسوب می‌شوند. شمارگان دستکندهای خرمی و حومه آن، این شهر را به‌عنوان یک شهر زیرزمینی شاخص و مرکزی برای دستکندشناسی معرفی خواهد کرد. همچنین با توجه به ناشناخته بودن این آثار، ضمن ضرورت حفاظت از آنها، می‌توان این مجموعه را به‌عنوان آثار شاخص معماری بومی ایرانی و میراث جهانی در مجموعه آثار فرهنگی و معماری ملل در فهرست آثار جهانی یونسکو پیشنهاد کرد.

منابع و مأخذ

الف) کتاب‌شناسی

- اشرفی، مهناز؛ «پژوهشی در گونه‌شناسی معماری دستکند»، *نامه معماری و شهرسازی*، دوره ۴، شماره ۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۰، صص ۲۵-۴۷.
- بهار، مهرداد؛ *پژوهشی در اساطیر ایران*، ویراستار: کتیون مزداپور، تهران: مؤسسه انتشارات آگاه.
- پوپ، آرتور آ.؛ واکرمن، فیلیپس؛ سیری در هنر ایران، ترجمه نجف دریابندی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷.
- حسینی فسایی، میرزا حسن؛ *فارسنامه ناصری*، به تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۷.
- حیدری فرد، جابر؛ «بررسی باستان‌شناسی گورستانهای تاریخی فارس»، شیراز: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی فارس (منتشر نشده)، ۱۳۸۴.
- حیدری فرد، جابر؛ «بررسی معماری و گونه‌شناسی دستکندهای خرمی»، دومین همایش بین‌المللی میراث دستکند، همدان، پاییز ۱۳۹۷.
- حیدری فرد، جابر؛ «درآمدی بر دستکندشناسی فارس»، شیراز: آرشیو انجمن پژوهشگران فارس (منتشر نشده)، ۱۳۸۲.
- حیدری فرد، جابر؛ «معرفی و بررسی باستان‌شناسی و دستکندهای تاریخی فارس»، شیراز: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی فارس (منتشر نشده)، ۱۳۸۱.
- حیدری فرد، جابر؛ «نویافته‌هایی از دستکندهای تاریخی فارس»، *نسیم زاگرس*، شماره ۳، زمستان ۱۳۸۳، چاپ دوم، صص ۳-۷.
- ساروخانی، زهرا؛ «شهرهای زیرزمینی ایران»، *چکیده مقالات اولین همایش معماری دستکند*، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۹۱.
- سینایی، سید عطاءالله؛ «ایلات، طوایف و هویت ایرانی»، *مطالعات ملی*، شماره ۵۲، زمستان ۱۳۹۱.
- شریفی، مهدی؛ «تحلیل الگوهای اتریمه در بهینه‌سازی مصرف انرژی در اقلیم‌های سرد»، *مجموعه مقالات اولین همایش ملی معماری پایدار*، ۱۳۸۸.
- فرای، ریچارد ن.؛ *میراث باستانی ایران*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۴۴.
- کومن، فرانکس؛ *آیین پرمزوراز میتراپی، اسرار آیین میتراپی*، ترجمه هاشم رضی، تهران: نشر بهجت، ۱۳۹۳.
- گیرشمن، رومن؛ *هنر ایران در دوره پارت و ساسانی*، ترجمه بهرام فره‌وشی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۷۸.
- منگلی، محمد؛ ابوبی، رضا؛ «بازشناسی ویژگیهای منحصر به فرد سکونتگاه‌های روستایی ایران؛ نمونه موردی مجموعه میراث جهانی میمند»، *فصلنامه مطالعات و برنامه‌ریزی سکونتگاهی انسانی*، زمستان ۱۳۹۶، شماره ۴۱، صص ۷۸۵-۸۰۲.
- همایون، غلامعلی؛ «فلسفه معماری صخره‌ای و تمرکز در روستای میمند کرمان»، *فرهنگ معماری ایران*، تهران: انجمن حفاظت از آثار باستانی، ۱۳۵۴.
- همتی ازندریانی، اسماعیل؛ خاکسار، علی؛ «نگاهی به پژوهشهای باستان‌شناختی مجموعه معماری دستکند زیرزمینی ارزانفود همدان»، *مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان*، ۱۳۵۴.

ب) مصاحبه‌ها

- حیدری فرد، ایاز؛ ۲ آبان ۱۳۸۴.
- حیدری فرد، عباس؛ ۱۲ آبان ۱۳۸۴.
- ساریخانی خرمی، محمدحسین؛ ۲۶ مهر ۱۳۸۳.
- شریفی، حسن؛ ۷ مهر ۱۳۹۲.
- طیبی، حسن؛ ۱۳ آذر ۱۳۸۴.
- طیبی، شفیق آقا؛ ۲۰ فروردین ۱۳۹۱.
- کریمی خرمی، خان‌علی؛ ۲۰ تیر ۱۳۹۷.